

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM w Olsztynie

WSPÓŁCZESNE BIAŁORUSKIE, POLSKIE I ROSYJSKIE BADANIA BIOGRAFICZNE DOTYCZĄCE DZIEJÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W XIX WIEKU

Contemporary Belarusian, Polish and Russian Biographical Studies on the History of Central and Eastern Europe in the 19th Century

SŁOWA KLUCZOWE: historia dawnej Rzeczypospolitej, słowniki biograficzne, znaczenie dla historiografii, rozwój badań naukowych

KEYWORDS: history of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, biographical dictionaries, meaning for historiography, development of scientific research

ABSTRACT: Common past of Belarusians, Poles and Russians create the history of the Eastern lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. Historical biographical dictionaries play an important role in studies of the historians from these lands. The article discusses 4 Belarusian, 3 Polish and 2 Russian biographical dictionaries describing important people from the 19th century and the beginning of the 20th century. In this article, two encyclopedias devoted to the Russian State Duma and the State Council reformed after 1906 were also assessed. The whole article shows the meaning of the historical biography in the progress of the scientific research over the past ages.

Jeśli spojrzymy na półki księgarskie, widać tam zdecydowaną dominację historycznej literatury naukowej przedstawiającej dzieje XX wieku. Wprawdzie nie jest prawidłowością zjawisko zmniejszania się liczby wydrukowanych prac naukowych podejmujących badania epok wcześniejszych, czego przykładem jest nadal intrygująca starożytność, ale w miarę „oddalania się współczesności” od tego, co jeszcze kilkadziesiąt lat temu nią było – występuje wyraźnie widoczne rosnące zainteresowanie czytelników opisami wydarzeń mniej odległych w czasie od teraźniejszości. „Piękny wiek XIX”, choć taki piękny właściwie nie był, ogółowi ludzi czytających książki historyczne znany jest przede wszystkim z bogatej literatury pamiętnikarskiej. Natomiast opracowania naukowe w postaci encyklopedii i słowników budzą przede wszystkim zainteresowanie historyków zawodowo zajmujących się badaniem tej epoki.

Rzetelnie sporządzone słowniki biograficzne są niezwykle cenną pomocą naukową dla kolejnych pokoleń historyków – wie o tym każdy, kto stracił wiele czasu na znalezienie np. daty urodzenia i zgonu czy choćby tylko pełnego imienia postaci historycznej. Nie ma więc chyba potrzeby dalszego rozwodzenia się nad korzyściami płynącymi z faktu istnienia i powstawania nowych historycznych słowników biograficznych.

W niniejszym artykule przedstawię dziewięć słowników biograficznych i dwie encyklopedie (w tych ostatnich przeważają hasła biograficzne), wydanych na Białorusi, w Polsce i w Federacji Rosyjskiej. Wybór tych opracowań nie jest przypadkowy. Wszystkie one, głównie poprzez osoby, ale także i hasła przedmiotowe przedstawiają połączone ze sobą, skomplikowane, XIX-wieczne (wraz z początkiem XX wieku) dzieje Białorusi, Polski i Rosji. Z tych powodów wszystkie omówione poniżej słowniki i encyklopedie są nieodzownymi elementami warsztatu naukowego historyków z tych trzech krajów. Są to następujące książki wydane na Białorusi: Matwiejczyk 2016; Snapkouski 2016; Drozd 2012, 2013; w Rosji: Sziłow 2002; Sziłow/Kużmin 2007, oraz trzytomowy słownik biograficzny opublikowany przez Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie: Latawiec/Górak/Legieć i in. 2015; 2016; 2018. Encyklopedie to dwa obszerne tomy, z których jeden poświęcony jest Dumie Państwowej (Gosudarstwiennaja Duma 2008), a drugi Radzie Państwa Imperium Rosyjskiego (Gosudarstwiennij Sowiet 2008).

Cel powstania tego typu opracowań naukowych jest właściwie tylko jeden – uzupełnienie luki w dotychczasowej wiedzy historycznej i jednocześnie dostarczenie tym sposobem kolejnego narzędzia do dalszych badań. Do tego dochodzą również bardziej prozaiczne przyczyny podjęcia przez historyków i archiwistów tego typu wysiłków, dodam od razu – wcale niemałych, czasochłonnych i pracochłonnych. W przypadku dwóch słowników wydanych na Białorusi (Matwiejczyk 2016; Snapkouski 2016) tym czynnikiem był fakt zatrudnienia obydwu autorów w największym archiwum historycznym tego państwa, jakim jest Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku. Jeden z autorów (Matwiejczyk 2016) informację o wykorzystaniu przez siebie zasobów głównie tego archiwum, zamieścił w podtytule swojego słownika. Podobnie J. Snapkouski, opracowując biografie gubernatorów mińskich, korzystał, co jest oczywiste, przede wszystkim z zasobów tegoż archiwum. Dwie rosyjskie, bogato ilustrowane encyklopedie, będące wynikiem pracy dużego zespołu autorów, powstały nie tylko z braku takowych opracowań w rosyjskiej i powszechnej historiografii, lecz także na fali dużego zainteresowania tamtejszej, współczesnej historiografii początkami parlamentaryzmu w Rosji (Jurkowski 2017).

1. Struktura i wewnętrzny układ

Wszystkie omawiane tutaj słowniki i encyklopedie są opracowaniami tematycznymi, czyli prezentują osoby, które łączy określone wydarzenie: powstanie styczniowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (D. Matwiejczyk), sprawowany urząd (np. w przypadku gubernatorów mińskich – Snapkouskiego), członkostwo w rosyjskiej Radzie Państwa (w opracowaniu D. Sziłowa i J. Kuźmina), wysokie stanowiska w administracji państwowej (słownik Sziłowa) i praca w poszczególnych organach administracji rosyjskiej Królestwie Polskim (co przedstawiają trzy słowniki polskich autorów), oraz przynależność do określonego stanu społecznego (słowniki dotyczące ziemiaństwa z guberni mińskiej – D. Drozda). Dwie encyklopedie zawierają przede wszystkim biogramy posłów do Dumy Państwowej i zreformowanej w 1906 r. Rady Państwa. W ostatnim przypadku hasła osobowe z encyklopedii stanowią uzupełnienie, choć o zdecydowanie innym poziomie szczegółowości i precyzji, słownika członków Rady Państwa opracowanego przez Sziłowa i Kuźmina.

Tylko słowniki wydane w Polsce mają charakter szeroko podjętych badań systemowych, całościowych i są efektem wieloletnich studiów zespołu historyków, kierowanego przez naukowców z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (UMCS), nad rosyjską administracją w Królestwie Polskim. Obok opracowań wymienionych wyżej już wcześniej wydali oni doskonałe słowniki zawierające biogramy przedstawicieli najwyższych władz rosyjskich w Królestwie Polskim (Górak/Kozłowski/Latawiec 2014; 2015), a także, co należy szczególnie pochwalić, wersję anglojęzyczną tych książek. Tę ostatnią opublikowano w mniejszym, dwuosobowym składzie autorskim (Górak/Latawiec 2016). We wszystkich tych słownikach hasła osobowe zostały skonstruowane na podstawie jednolitego kwestionariusza badawczego, co daje ogromne pole do kolejnych badań porównawczych. Przyjęta koncepcja badawcza opracowania biogramów wszystkich urzędników administracji rosyjskiej, poczynając od jej najwyższych przedstawicieli, na powiatowych kończąc, stanowi wydarzenie bez precedensu w polskich badaniach historycznych nad epoką rozbiorową. Należy dodać, że wraz z kolejnymi tomami, przy konsekwentnym stosowaniu identycznego kwestionariusza badawczego, rośnie skala trudności w sporządzeniu biogramów, co zmusza autorów do ciągłego rozszerzania bazy źródłowej – wszak łatwiej jest opracować biografię gubernatora niż szeregowego urzędnika, np. inspektora szkół miasta Warszawy.

Pośród dziewięciu omawianych tutaj książek cztery z nich są opracowaniami przygotowanymi przez jednego autora, jedna praca została napisana przez dwóch, a trzy przez czterech autorów. Obie encyklopedie są dziełami wieloautorskimi, z podanymi nazwiskami autorów pod każdym biogramem i hasłem przedmiotowym.

Nie ulega wątpliwości, że w przypadku opracowywania wszystkich słowników (poza książkami Matwiejczyka i Drozda), niezwykle przydatne okazały się

twz. formularne spiski o służbie urzędników państwowych (*формулярный список о службе*), czyli według niezwykle trafnego tłumaczenia tej rosyjskiej nazwy dokonanej przez wspomnianych wyżej historyków z UMCS, dokumenty zawierające „listę stanu służby”. To dzięki nim w opracowaniach Szilowa i tegoż z Kuźminem znajdujemy niezwykle precyzyjną (dzienną) datację dotyczącą okresu sprawowania najróżniejszych funkcji i zajmowania wielu stanowisk przez postacie opisywane w obu tych słownikach. Z zachowanych list stanu służby korzystali także Snapkouski, historycy polscy i częściowo też autorzy obydwu rosyjskich encyklopedii.

Układ alfabetyczny biogramów obowiązuje we wszystkich omawianych książkach, z tym że w trzech tomach wydanych w Polsce podziałem nadrzędnym jest układ problemowy (według organów i instytucji administracyjnych), a dopiero biogramy wewnątrz nich są ułożone alfabetycznie. Biogramy, rzecz oczywista, stanowią zasadniczy trzon wszystkich prezentowanych tutaj słowników, natomiast całe wydawnictwa różnią się zasadniczo pod względem innych, dodatkowych elementów swojej struktury wewnętrznej. Rozpatrzę je zgodnie z tytułową kolejnością, według krajów pochodzenia.

Obszerny tom autorstwa Matwiejczyka, napisany w języku białoruskim, oprócz haseł osobowych składa się z rozbudowanej przedmowy, w której autor przedstawia i krytycznie ocenia dotychczasową literaturę naukową i popularno-naukową dotyczącą biografistyki powstania styczniowego, ze szczególnym uwzględnieniem historiografii białoruskiej, polskiej i rosyjskiej. Nie omawia historiografii litewskiej przede wszystkim z powodu skupienia się w swoim słowniku na ziemiach białoruskich b. Wielkiego Księstwa Litewskiego. W przedmowie znajduje się także ocena zasobów archiwalnych białoruskich, litewskich i polskich. Oddzielne miejsce zajmuje drobiazgowo omówienie zasadniczego zbioru archiwalnego wykorzystanego przy tworzeniu słownika, jakim są zespoły Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi w Mińsku i w Grodnie (NGAB). Przedmowę zamyka opis zasad konstrukcji biogramów, wyjaśnienie kwestii terminologii i zastosowanej datacji i pełny wykaz zastosowanych skrótów. Po biogramach w słowniku zamieszczono indeks osobowy (bez wyszczególnienia nazwisk, którym odpowiadają hasła biograficzne) i rozszerzony indeks geograficzny. To „rozszerzenie” polega na tym, że do nazw miejscowości (miast, wsi), nazw majątków, folwarków itp. dodano także nazwy guberni, powiatów, gmin, co w znaczący sposób ułatwia korzystanie ze słownika, bowiem pozwala korzystającemu na uzyskiwanie w szybki sposób dodatkowych informacji. Na końcu książki znajduje się pełny wykaz wykorzystanych źródeł archiwalnych z NGAB w Mińsku, ułożony według kolejności numerów zespołów w tym archiwum. Jest to nieodzowny element omawianego słownika przede wszystkim dlatego, że pod każdym biogramem znajdują się adnotacje w postaci numeru zespołu, numeru inwentarza i numeru jednostki archiwalnej, wraz ze stronami, odnoszącymi się do danej osoby lub informacji o niej. Pozwala to czytelnikowi nie tylko dokładnie zlokalizować zespół archiwalny i należącą do niego jednostkę archiwalną, lecz także

mówi o ogromnym wysiłku heurystycznym autora, który do napisania słownika, obok obszernej literatury, przejrzał setki teczek archiwalnych i wyłuskał z nich niezwykle cenne dane.

Słownik autorstwa Snapkouskiego napisany w języku rosyjskim jest drugim, po pracy Szilowa i Kuźmina, dziełem pełnym i kompletnym wśród wszystkich omawianych tutaj książek. To znaczy, że jeśli do pozostałych siedmiu opracowań zawsze można jeszcze dodać jakiś zapomniany czy wcześniej nieznanymi biogram, to w przypadku słownika mińskich gubernatorów, wicegubernatorów i gubernialnych marszałków szlachty lista już jest zamknięta i problemem autorskim nie było znalezienie spisu wszystkich tych urzędników, a przygotowanie jak najpełniejszych i najlepszych opisów biograficznych. I od razu należy stwierdzić, że praca młodego historyka i archiwisty z Mińska prezentuje najwyższy poziom naukowy, co widać zwłaszcza w porównaniu z opublikowaną w 2009 roku książką P. Brigadina także zawierającą biografie gubernatorów mińskich (Brigadin 2009). Autor zestawiał biografie tych trzech kategorii urzędników państwowych w jednym ciągu alfabetycznym bez wydzielenia ich w odrębne grupy, ale czytelnik nie ma problemu ze znalezieniem odpowiedniego nazwiska w danej kategorii, gdyż po biogramach znajdujemy w książce chronologiczne spisy nie tylko gubernatorów, wicegubernatorów i gubernialnych marszałków szlachty, lecz także innych wysokich urzędników zarządzających gubernią mińską w różnych okresach jej przynależności do zmieniających się struktur administracyjnych. I tak znajdziemy tam dwa biogramy generałów-gubernatorów mińskich, wołyńskich, braclawskich i podolskich z lat 1793–1796, oraz sześć biogramów tymczasowych wojskowych gubernatorów mińskich z lat 1812–1815; 1831–1832 i 1861–1864¹. Licząca kilkadziesiąt stron bibliografia najpierw wyodrębnia archiwalia z NGAB w Mińsku, potem z Grodna, Sankt Petersburga, Pskowa, Samary i Wilna. W przypisie do wykazu archiwaliów autor informuje, że zamieścił w nim tylko te, które przeglądał osobiście. Dalsza część bibliografii składa się z alfabetycznego zestawienia źródeł drukowanych i literatury, sporządzonego oddzielnie dla alfabetu łacińskiego i cyrylicznego. Słownik zamykają indeksy: osobowy i nazw geograficznych. Ten pierwszy jest bardzo ważny dla czytelników polskich nieznających języka rosyjskiego, gdyż jest też dwuczęściowy – pierwsza część w alfabecie łacińskim. Dodatkowo w drugiej, cyrylicznej części indeksu osobowego znajdujemy także nazwiska w alfabecie łacińskim, gdy wymieniana osoba

---

¹ Wykaz chronologiczny zawiera także spis (wraz z datami sprawowania funkcji) wojskowych gubernatorów Kamieńca Podolskiego zarządzających administracją cywilną i dowodzących wojskami w guberni podolskiej, wołyńskiej i mińskiej w latach 1796–1801; spis wojskowych gubernatorów kijowskich zarządzających również administracją cywilną w guberni kijowskiej i mińskiej w latach 1801–1812; nazwisko jedynego generała-gubernatora smoleńskiego, witebskiego, mohylewskiego i mińskiego z 1831 r. oraz nazwiska ośmiu generałów-gubernatorów wileńskich, kowieńskich, grodzieńskich i mińskich będących jednocześnie dowódcami Wileńskiego Okręgu Wojskowego z lat 1831–1870.

była np. Polakiem. Wówczas autor w biogramach podaje również nazwisko w języku polskim, np. Józef Wańkowicz, Leon Osztorp, Ludwik Kamiński.

Specyficznym słownikiem-informatorem jest dwutomowa praca Drozda, historyka z Mińska, także napisana w języku rosyjskim. Chcąc szerzej scharakteryzować te książki i ich wewnętrzny układ, jestem zmuszony do omówienia rodzaju i formy skonstruowanych zapisów, co oznacza, że w tym przypadku nie będę już tego dokonywał w kolejnej części niniejszego artykułu.

Wydawnictwo to właściwie nie ma charakteru „klasycznego” słownika biograficznego, jest to bardziej informator, gdyż jedyną cechą łączącą go z innymi słownikami omawianymi w tym artykule jest alfabetyczny wykaz właścicieli ziemskich z guberni mińskiej posiadających ponad 50 dziesięcin ziemi w tej guberni². Dodatkowymi informacjami odnoszącymi się do podanych w pierwszym tomie z 2012 roku (Drozd 2012) nazwisk, imion i patronimików są także przynależność stanowa, wyznanie, nazwa posiadanego majątku (lub majątków i folwarków), ich powierzchnia wyliczona w dziesięcinach, status prawny w stosunku do podawanego majątku (właściciel, dzierżawca, prawomocny zarządca) oraz odnotowane w dokumentach zakłady, takie jak młyny, tartaki wraz z rocznym dochodem z nich osiąganym. Wszystkie hasła osobowe ujęte są w standaryzowanych tabelach – w praktyce w jednej wielkiej tabeli, czytelnie i logicznie podzielonej na mniejsze, gdzie najważniejszymi i najcenniejszymi informacjami nie są te wymienione przeze mnie wcześniej, a wydzielone wytłuszczeniem w druku spisy jednostek archiwalnych dotyczących najróżniejszych spraw własnościowych (i nie tylko!) związanych z konkretnymi posiadłościami ziemskimi i ich właścicielami. Mówiąc w prostszy sposób – autor przejrzał w archiwum w Mińsku tysiące teczek z zespołów wytworzonych przez najróżniejsze instytucje, głównie sądowe, ale też notariaty, adwokaturę, urzędy ziemskie, instancje policyjne, zarządy gubernialne itp. i przypisał określone tečky (sprawy) konkretnym właścicielom ziemskim i ich majątkom. Do numeracji archiwalnej dodał również lakoniczne, zwięzłe opisy czego dotyczyły sprawy odnoszące się do danego majątku i jego właściciela. Dzięki tej ogromnej pracy (około 20 tys. wypisów archiwalnych) otrzymaliśmy wskazówki bibliograficzne – sygnatury archiwalne, odnoszące się do dokumentów przedstawiających nie tylko zmiany w stanie posiadania (np. licytacje za długi, procesy o sporne grunty, serwituty), lecz także pokazujących konflikty społeczne, spory rodzinne, zatargi graniczne, procesy sądowe itp. Wykaz obejmuje 3171 osób i jest oparty na spisie ziemian guberni mińskiej z 1876 roku uznawanym przez historyków za jeden z najbardziej wiarygodnych. Poza krótkim wprowadzeniem i wykazem skrótów tom uzupełniają dwa indeksy: nazw geograficznych i osobowy, w znaczący sposób ułatwiający i rozszerzający dostępność do ogromu informacji zawartych w książce.

---

² 1 dziesięcina liczyła 1,0925 ha.

To informator doprawdy niezwykle cenny dla każdego historyka zajmującego się badaniami nad XIX-wieczną własnością ziemską w guberni mińskiej.

Drugie wydawnictwo przygotowane przez Drozda (Drozd 2013) oparte jest na opublikowanych spisach wszystkich posiadaczy ziemi w guberni w 1911 i 1914 roku i tym samym jest uzupełnieniem spisu ziemian opublikowanego w 1889 roku przez Miński Gubernialny Komitet Statystyczny, liczącego wówczas już 7161 nazwisk³. Zestawienia te przygotowywane były dla potrzeb wyborów do ziemstw (wprowadzono je w guberni mińskiej w 1911 r.) i miały formę drukowanych spisów dla siedmiu kategorii właścicieli, które oddzielnie dla każdego powiatu były drukowane w „Mińskich Wiadomościach Gubernialnych” („Минские губернские ведомости”). Ponieważ wszystkie siedem kategorii właścicieli ziemskich⁴ dodatkowo podzielono na grupy narodowościowe (polskie i niepolskie), łącznie dla dziewięciu powiatów dawało to 126 spisów. Autor ułożył nazwiska alfabetycznie, podając też wielkość i nazwy majątków lub miejscowości, gdzie leżała własność ziemska danej osoby. Dzięki temu uzyskaliśmy najpełniejszy wykaz własności ziemskiej w guberni mińskiej, zawierający nie tylko większych właścicieli, czyli głównie ziemian, lecz także wszystkich innych (głównie w siódmej kategorii), których własność w powiecie mińskim, słuckim i nowogródzkim była nie mniejsza niż 15 dziesięcin (dz.), a w powiatach bobrujskim, borysowskim, ihumeńskim i pińskim oraz rzeczyckim nie mniejsza niż 20 dz. (tylko w pow. mozyrskim dolną wartością graniczną było 30 dz.). Książkę zamykają dwa indeksy: geograficzny i osobowy, nieodzowne w tego typu wydawnictwie. Dodatkowo, jako aneksy, autor zamieścił trzy dokumenty dotyczące instytucji ziemskich, z 1864, 1890 i 1911 roku. Zastanawia tutaj nie tylko celowość publikacji tych dokumentów w tego typu wydawnictwie (!), lecz także ich forma (jak pisze autor: „w skróconej postaci”), przy czym dokonane skróty nie są w żaden sposób wyraźnie zaznaczone. Aneksy zamieszczone w obydwu książkach Drozda czynią wrażenie, jakby autor nie do końca przemyślał elementy dodatkowe poza zasadniczymi wykazami, stanowiącymi najważniejszy składnik obu prac. O zbędnych aneksach w drugim tomie wydawnictwa (Drozd 2013) pisałem wyżej, podobnie można zadać pytanie o celowość publikacji w tomie pierwszym uwag recenzyjnych dwóch autorów, filologa-historyka J. Januszkiewicza i historyka F. Czarniauskogo, skoro nawet nie wiadomo, czy byli oni oficjalnymi recenzentami książki, bowiem brak takiej informacji w stopce redakcyjnej. Zamieszczenie 11 dokumentów, mających stanowić „przykłady” źródeł wykorzystywanych przez autora, miało uzasadnienie chyba tylko w tym, że chodziło o pokazanie tekstów źródeł nie historykom, a amatorom-genealogom, szczególnie tym z nich, którzy

³ Już samo tylko proste zestawienie liczb z wykazu za 1876 r. i za 1889 r. pokazuje proces dzielenia się i rozdrabniania własności ziemskiej w guberni mińskiej w ciągu 13 lat postępujący wraz ze wzrostem liczby ludności rolniczej w guberni.

⁴ Kategorie zależały od ściśle określonej dla każdego powiatu powierzchni majątku lub wysokości dochodu uzyskiwanego z ziemi albo zakładów przemysłowych, jak np. fabryki, tartaki itp.

rzadko korzystają z archiwów. Niemniej te ostatnie uwagi w niczym nie deprecjują ogromnej wartości obydwu prac Drozda, które – mam nadzieję – staną się zaczynem wielu nowych ciekawych i oryginalnych prac naukowych.

Każdy z trzech tomów z biografiami naczelników rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim, przygotowany przez zespół badaczy kierowany m.in. przez profesorów K. Latawca i A. Górkę z UMCS, ma wyraźną trzyczęściową strukturę, której segment zasadniczy stanowią biogramy ułożone w układzie alfabetycznym (według alfabetu łacińskiego) i zamykająca całość bibliografia. Natomiast pierwszą częścią składową jest obszerny kilkudziesięciostronicowy (od 50 do 60 stron) wstęp, a właściwie rozdział książki, wprowadzający czytelnika w skomplikowaną strukturę rosyjskiej administracji państwowej w Królestwie Polskim. To ze wszech miar potrzebny, nieodzowny wręcz element tego wydawnictwa. Autorzy zamieszczają w nim chronologiczne zestawienia wszystkich naczelników najróżniejszych organów administracji rosyjskiej. Tom pierwszy (Latawiec/Górkę/Liegić/Bogdanow 2015) poświęcony jest instytucjom Ministerstwa Oświecenia Publicznego: kuratorom i pomocnikom kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego, kuratorom i pomocnikom kuratora Kijowskiego Okręgu Naukowego⁵, naczelnikom dyrekcji naukowych oraz inspektorom szkół miasta Warszawy. Tom drugi (Latawiec/Górkę/Liegić/Bogdanow 2016) dotyczy naczelników podlegających Ministerstwu Finansów: naczelników okręgów celnych, rewirów celnych, kierujących poborem opłat akcyzowych, podatkami akcyzowymi, stojących na czele gubernialnych i okręgowych zarządów akcyzowych oraz kierujących izbami skarbowymi. Tom trzeci (Latawiec/Górkę/Liegić/Bogdanow 2018) omawia organy administracyjne Ministerstwa Dóbr Państwowych, Głównego Zarządu Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Głównego Zarządu Państwowego Chowu Koni, Kontroli Państwowej, Banku Państwowego i Banku Włociańsko-Ziemskiego. Ale te spisy to tylko końcowy komponent obszernych rozdziałów wprowadzających do zasadniczych słowników. Ich najważniejszym celem jest opisowe, syntetyczne pokazanie czytelnikowi procesu powstawania tej administracji, jej podstaw prawnych, kompetencji, rozrostu struktury, skuteczności działania i celów politycznych, które miała realizować. Dzięki temu czytelnik potrafi rozróżnić uprawnienia decyzyjne i określić pozycję (także polityczną), dajmy na to, kuratora i pomocnika kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego czy np. poznać różnicę, jaka istniała między okręgiem a rewirem celnym. Bez tych rozdziałów wstępnych tego typu słowniki byłyby tylko spisami urzędników zaborczego państwa pracujących na wydzielonej z cesarstwa części zaboru rosyjskiego.

Tego typu rozdziałów wprowadzających nie znajdziemy w dwóch słownikach opracowanych przez historyków rosyjskich (Sziłow 2002; Sziłow/Kuźmin 2007),

---

⁵ Administracja Kijowskiego Okręgu Naukowego omawiana jest tylko w okresie 1912–1918 z powodu włączenia do niej guberni chełmskiej sztucznie wyodrębnionej z Królestwa Polskiego w 1912 r.

co w przypadku drugiego z wymienionych można uznać za pewną niedoskonałość tego wydawnictwa. Ma ono, jak praca Snapkouskiego, charakter zamknięty, gdyż autorzy opracowali biogramy wszystkich członków rosyjskiej Rady Państwa od 1801 do 1906 roku, a więc dla okresu, gdy było ona organem państwa o składzie osobowym w pełni mianowanym przez monarchę. Już chociażby z tego powodu wskazane byłoby zamieszczenie we wstępie zwięzłego rysu przedstawiającego dzieje tej instytucji odgrywającej ważną rolę w strukturze wyższej biurokracji Imperium Rosyjskiego. Tego rodzaju wprowadzenie nie było potrzebne ani nawet zasadne w książce autorstwa Sziłowa, w której znajdują się biogramy wybranych przedstawicieli wyższej biurokracji rosyjskiej. Zamiast tego na początku książki, na kilkunastu stronach, znajdujemy interesującą analizę reprezentatywności, stanu zachowania i sposobów wykorzystania źródeł do badań biograficznych. To bardzo ciekawy tekst, w którym autor skupia się nie na wykazach źródeł, publikacjach źródłowych i opracowaniach biograficznych (choć je przytacza w kilku ogromnych przypisach), ale przede wszystkim omawia trudności i niebezpieczeństwa czyhające na biografów bezkrytycznie korzystających z formularnych spisków czy np. publikowanych nekrologów.

Obie prace składają się całego zestawu elementów uzupełniających biogramy, które w znaczący sposób rozszerzają i podnoszą ich wartość informacyjną, pozwalając czytelnikowi na łatwiejsze i szybsze korzystanie ze słowników. W słowniku Sziłowa, podobnie jak u Snapkouskiego i w książkach polskich autorów, znajdujemy chronologiczne (z datami dziennymi) zestawienia osób sprawujących najważniejsze funkcje w państwie, w układzie według poszczególnych instytucji: Rada Ministrów, Komitet Ministrów, poszczególne departamenty Rady Państwa, Kancelaria Państwa, Świętobliwy Synod (oberprokuratorzy), Kancelaria Osobista Cesarza (trzy oddziały), Kancelaria Instytucji Pozostających pod Opieką Cesarzowej Marii, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Rolnictwa, Ministerstwo Dworu Cesarskiego, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Morskie, Ministerstwo Oświecenia Publicznego, Ministerstwo Policji, Ministerstwo Poczty i Telegrafu, Ministerstwo Komunikacji, Ministerstwo Handlu i Przemysłu, Ministerstwo Apanaży Cesarskich, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Sprawiedliwości, Kontrola Państwowa, Główny Zarząd Państwowej Ochrony Zdrowia, Główny Zarząd Stadnin Państwowych, Główny Zarząd do spraw Religijnych i Wyznań Obcych, Główny Zarząd Żeglugi Morskiej i Portów. Celowo wymieniłem tytuły wszystkich tych tabel, aby wskazać czytelnikowi, gdzie szukać dokładnych wykazów ministrów, dyrektorów departamentów imperialnej Rosji w XIX i na początku XX wieku, wraz z dokładnymi datami sprawowania konkretnych urzędów. Dodam, że biogramy większości z nich znajdują się w słowniku. Mimo przyjęcia układu alfabetycznego haseł osobowych, zamieszczono także odrębny wykaz biogramów, według alfabetu. Takiego dodatkowego wykazu alfabetycznego nie ma w drugim wydawnictwie, natomiast jest tam ogólne zestawienie członków

Rady Państwa (w okresie od 30 III 1801 do 17 IV 1906 r.) w układzie chronologicznym, według daty pierwszej nominacji lub wejścia do tego organu z racji zajmowanego stanowiska. Należy zwrócić szczególną uwagę na dwa indeksy w obydwu prezentowanych książkach, niewystępujące w zdecydowanej większości tego typu słowników historycznych. Pierwszym jest geograficzny indeks miejsc urodzenia osób. Zestawienie alfabetyczne według państw, guberni, powiatów, miast, majątków pozwala na badanie geograficznego rozkładu pochodzenia opisywanych postaci. Jeszcze cenniejsze są indeksy genealogiczne, oparte na części genealogicznej biogramów, w których obok nazwisk osób stanowiących hasła główne znajdujemy nazwiska wymienionych w książce członków ich rodzin, wraz z podaniem stopnia i rodzaju pokrewieństwa. Jak bardzo przydatny jest ten indeks wiedzą ci, którzy wobec tradycji nadawania pierworodnym synom imion ich ojców np. próbowali ustalić, która z poszukiwanych postaci jest ojcem, a która synem. W badaniach tego typu w sytuacji o wiele lepszej niż badacze z Polski są genealodzy i historycy z Rosji, Białorusi czy Ukrainy, gdzie podawanie patronimiku („otczestwa”) znacznie ułatwia odszukanie konkretnej osoby. Ale jednocześnie stosowana w tamtejszych historiografiach fatalna zasada niepodawania pełnych imion (nawet autorów książek czy artykułów), a tylko inicjałów (w tym także i inicjałów patronimików) powoduje, że czasami to, co dzięki patronimikom przybliżyło nas do umiejscowienia w czasie i przestrzeni konkretnej osoby, także całkiem zbytecznie komplikuje dalsze poszukiwania.

Dochodzą do tego bardzo potrzebne, również rozbudowane, wykazy skrótów: rzeczowych, nazw urzędów i organizacji, imion i patronimików, bibliograficznych, a nawet miejsc wydania. Taka konstrukcja obydwu słowników jest klarowna i czytelna. Pozwala na pełną swobodę w korzystaniu z nich, a dobrze przemyślane aneksy i indeksy rozszerzają wiedzę zawartą w zasadniczych biogramach.

W obydwu rosyjskich encyklopediach poświęconych Dumie Państwowej i Radzie Państwa hasła biograficzne zajmują zasadniczą część zawartości, choć, co jest naturalne w przypadku tematycznego wydawnictwa encyklopedycznego, znajdują się tam także hasła przedmiotowe i inne związane z tymi organami władzy w schyłkowym okresie istnienia cesarstwa rosyjskiego. Oczywiście, układ wszystkich haseł jest alfabetyczny, na końcu zamieszczono „Podstawową bibliografię” dotyczącą obydwu instytucji. Już nawet ten skrócony zestaw publikacji pokazuje na nierówność rosyjskich i powszechnych badań historycznych nad obiema izbami rosyjskiego parlamentu – jeśli spis prac o Dumie zajmuje cztery strony druku, to podstawowa bibliografia odnosząca się do Rady Państwa zajmuje niecałą jedną stronę. Indeksy w obu encyklopediach obejmują: spisy skrótów, spisy skrótów nazw organizacji, partii i instytucji oraz wykazy skrótów zastosowanych w odnośnikach bibliograficznych.

2. Biogramy i ich zawartość informacyjna

Zróżnicowanie warstwy informacyjnej w biogramach zamieszczonych w omawianych wydawnictwach jest konsekwencją przede wszystkim różnej wartości materiału źródłowego, na podstawie którego je przygotowywano. Jest zrozumiałe, że autor przygotowujący biogram premiera rządu Rosji będzie dysponował wielością różnorodnych źródeł w przeciwieństwie do autora biogramu szeregowego powstańca styczniowego schwytanego na polu bitwy, o którym będziemy wiedzieli tylko tyle, ile sam zeznał przed komisją śledczą lub co powiedzieli o nim inni przesłuchiwani. Drugim czynnikiem wpływającym na kształt i zawartość merytoryczną biogramu była konkretna tematyka opracowywanego słownika. Oznacza to, że Matwiejczyk z Mińska skoncentrował się przede wszystkim na udziale swoich bohaterów w powstaniu styczniowym, a Sziłow i Kuźmin na działalności członków Rady Państwa w tym organie władzy. Niemniej wszyscy członkowie Rady Państwa byli albo wcześniej, albo jednocześnie znanymi urzędnikami wyższej biurokracji, więc autorzy sporządzając biogramy, opisali całą ich karierę urzędniczą. Można więc było tutaj zastosować ściśle opracowany kwestionariusz badawczy, czego nie mógł zrobić Matwiejczyk z powodu ogromnej różnorodności i niekompletności posiadanego materiału źródłowego. Stąd w jego słowniku biogramy mają charakter opisowy, są różnej wielkości i przekazują różny zasób informacji: od kilkunastu zdań charakteryzujących daną osobę i przedstawiających szerzej jej udział w powstaniu do jednozdaniowych wzmianek podających głównie nazwisko i lakoniczną adnotację np. o skazaniu za udział w powstaniu. Niemniej tam, gdzie liczba informacji była większa, są one ułożone według tego samego wzorca. Ten ogromny słownik zawiera 7053 biogramów.

W pozostałych słownikach i encyklopediach wszystkie biogramy skonstruowane są według schematów przyjętych przez autorów lub, jak w przypadku encyklopedii, przez kolegia naukowo-redakcyjne. Najbardziej usystematyzowane, opracowane według jednego precyzyjnego standardu badawczego są biogramy w trzech polskich słownikach. Ten „kwestionariusz biogramów” składa się z 16 elementów, choć ich numeracja liczy 15 odnośników, gdyż imię, patronimik nazwisko w języku polskim, jest traktowane jako „główka hasła”: 1. Imię, patronimik nazwisko w języku rosyjskim; 2. Data i miejsce urodzenia; 3. Wyznanie; 4. Stan społeczny (ze wszystkimi składowymi związanymi z pochodzeniem społecznym); 5. Wykształcenie; 6. Majątek nieruchomy; 7. Powinowaci; 8. Dzieci i ich rodziny; 9. Przodkowie i krewni; 10. Przebieg służby (z dokładnymi datami); 11. Nagrody i odznaczenia; 12. Awanse służbowe (z datami dziennymi); 13. Varia; 14. Data śmierci i jej okoliczności; 15. Literatura i źródła. Tak skonstruowana, ujednoczona ankieta badawcza niesie za sobą ogromne pluse w postaci łatwości systemowych badań porównawczych, zwłaszcza że wspomniane już tutaj słowniki gubernatorów i wicegubernatorów

z Królestwa Polskiego zawierały w swoich biogramach te same składniki arkusza biograficznego. Wszystkie trzy tomy liczą łącznie 450 biogramów. Według podobnego układu napisane są także hasła osobowe w pracach Szilowa (281 osób) oraz tegoż z Kuźminem (325 nazwisk)⁶ oraz w książce Snapkouskiego (99 haseł biograficznych). Wszystkie one dotyczą urzędników państwowych wysokiego szczebla, a zatem ich biogramy zawierają przede wszystkim opisy kariery służbowej, tj. rangi urzędnicze, zajmowane stanowiska rządowe, pracę w różnych komisjach, naradach, nagrody, orderzy, listy pochwalne, medale i funkcje honorowe, opisy innej działalności (np. społecznej, kulturalnej, charytatywnej), twórczość pozaurzędową, (pisarską, naukową itp.). Biogramy zamykają zestawienia źródeł archiwalnych, drukowanych, literatury, spisy publikacji wytworzonych przez opisywane osoby, miejsce przechowywania fotografii – lub innych wizerunków. Na początku biogramu podawane są podstawowe dane osobowe i szczegółowo – koligacje rodzinne. W opracowaniu Snapkouskiego akurat te informacje znajdują się na końcu każdego biogramu⁷. Warto podkreślić, że ten ostatni autor zamieścił w swojej książce, obok licznych fotografii z epoki przedstawiających Mińsk, także fotografie (które udało mu się odnaleźć) przedstawianych postaci i fotokopie ich autografów. Podobnie bogaty jest materiał ikonograficzny w obydwu encyklopediach, lecz i tutaj także nie udało się zgromadzić fotografii wszystkich posłów.

3. Rola biograficznych słowników w badaniach historycznych nad wiekiem XIX

Podstawowym zadaniem słowników biograficznych jest dostarczenie najpełniejszych informacji o określonych osobach z przeszłości. Mają informować, nie wartościować. Powinny dostarczać ścisłych danych o formach zapisu nazwisk czy okresach sprawowania określonych urzędów. Gdy historyk wykorzystuje w swoich badaniach wspomnienia i pamiętniki, to słowniki biograficzne pozwalają na weryfikację błędów i zniekształceń, jakże częstych w memuarystyce. To przy ich wykorzystaniu historycy powinni pisać biografie naukowe, których zadaniem jest ocena roli konkretnych postaci w wydarzeniach czy nawet procesach historycznych.

---

⁶ Jest to liczba nazwisk wymienionych w słowniku, lecz z tej liczby aż 220 osób było wcześniej opisywanych w pracy Szilowa (2002).

⁷ Niezmiernie rzadko spotykane w słownikach biograficznych, ale bardzo wartościowe z punktu widzenia historyka zainteresowanego konkretnymi osobami, są opracowane przez Snapkouskiego opinie współczesnych pamiętnikarzy dotyczące opisywanych osób, szczególnie tych, które już za życia i działalności zyskały miano „kontrowersyjnych” (por. np. biogram Leona Osztorpa (Snapkouski 2016, 184)). Te części składowe biogramów nazwane przez autora „charakterystykami” i uzupełnione obszernymi przypisami znacznie rozszerzają wartość informacyjną tego znakomitego słownika.

Aż sześć z prezentowanych tutaj dziewięciu opracowań dotyczyło mężczyzn pracujących w rosyjskiej administracji państwowej, głównie wyższego, ale i średniego szczebla. Dzięki pracom Sziłowa i tegoż z Kuźminem wiemy, kim byli ministrowie kierujący poszczególnymi resortami, zaś słowniki napisane przez polskich badaczy, z historykami z UMCS na czele, pokazują ich podwładnych na wyjątkowym dla Rosji obszarze, jakim było Królestwo Polskie. Systemowe i systematyczne (o czym mówi częstotliwość ukazywania się kolejnych tomów) badania nad administracją rosyjską w Królestwie Polskim pozwalają na niemal pełne prześledzenie drogi karier urzędników państwowych w tej części zaboru rosyjskiego. Skąd przyjeżdżali do Królestwa Polskiego, jakie mieli wykształcenie, ilu z nich było szlachcicami rodzowymi, ilu osobistymi i czy byli także wśród nich przedstawiciele innych stanów społecznych, czy poza pracą mieli inne zainteresowania itd. – tego i wielu jeszcze innych rzeczy można się dowiedzieć z kilku słowników estetycznie opublikowanych przez Wydawnictwo UMCS.

Innym, niezmiernie istotnym aspektem związanym ze słownikami dotyczącymi naczelników rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim jest bezsporna zasługa ich autorów w precyzowaniu, rozwijaniu i tworzeniu polskich odpowiedników terminologicznych odnoszących się do rosyjskiego nazewnictwa urzędowego. Historycy korzystający z tych słowników nie będą już mieli wątpliwości, że „губернское правление” to „rząd gubernialny” a „губернское присутствие” to „urząd gubernialny”.

Dla polskiej nauki historycznej bardzo ważne są scharakteryzowane powyżej wydawnictwa z Białorusi. O znaczeniu obydwu prac Drozda mówiłem już wyżej. Pionierska wartość dzieła Matwiejczyka, historyka-archiwisty z Mińska, polega na tym, że to dzięki jego pracy do naszej wiedzy historycznej weszły setki wcześniej nieznanych uczestników powstania styczniowego na ziemiach białoruskich. Słownik ten pokazuje też skalę represji po powstaniu styczniowym nie tylko wobec ziemiaństwa, o czym wiemy najwięcej, lecz także wobec przedstawicieli innych grup społecznych, nadal szerzej nieopisanych w nauce historycznej. Podobnie było z biogramami wielu posłów do Dumy Państwowej i Rady Państwa opisanymi w obydwu rosyjskich encyklopediach. I mam tu na myśli tych szeregowych posłów, zwłaszcza z Dumy, którzy w niczym się w niej nie zasłużyli. Dzięki tym encyklopediom powstały ich biogramy, mogące stanowić podstawę do dalszych badań, zwłaszcza regionalnych, lokalnych w tych miastach gminach, wsiach, gdzie ci posłowie żyli i działali.

Wielkość i zawartość słownika autorstwa Matwiejczyka to wskazówka dla badaczy z Polski mówiąca jak olbrzymi materiał historyczny do dziejów Rzeczypospolitej znajduje się w archiwach na wschodzie, w tym przypadku w Mińsku. Można sobie przecież wyobrazić podobne słowniki sporządzone na podstawie zasobów archiwum w Kijowie czy chociażby w Grodnie, o Wilnie i Kownie nie wspominając. Natomiast opracowanie pióra Snapkouskiego pozwala polskiemu

historykowi poznać szczegóły życiorysów tych gubernatorów, wicegubernatorów i gubernialnych marszałków szlachty z guberni mińskiej, o których polscy ziemianie z tej guberni pisali w swoich wspomnieniach: „polakożerca”, „łapówkarz” lub „przychylnie usposobiony do Polaków i katolików”. Z punktu widzenia badacza polskiego ziemiaństwa na ziemiach białoruskich cenne są zwłaszcza biogramy gubernialnych marszałków szlachty. To oni mieli najbardziej bezpośredni kontakt z polskimi ziemianami (zebrania szlacheckie, opieka szlachecka, wywody szlachectwa itp.), a grupa ta nadal jest bardzo mało zbadana. Poza tym należałoby pójść dalej i objąć poszukiwaniami znacznie liczniejszą zbiorowość, jaką byli powiatowi marszałkowie szlachty.

Słowniki historyczne, w tym przypadku dotyczące XIX i początków XX wieku, są oczywiście wycinkiem badań nad tą epoką zakończoną Wielką Wojną, lecz wycinkiem bardzo ważnym, bo – użyję tu truizmu – to ludzie tworzą historię, nikt inny.

Bibliografia

- BRIGADIN 2009: Brigadin, P. (2009), *Minskije gubernatory: istorija własti*. Minsk. [Бригадин, П. (2009), *Минские губернаторы: история власти*. Минск.]
- DROZD 2012: Drozd, D. (2012), *Ziemlewładcieli Minskoj guberni 1861–1900*. Sprawocznik. Minsk. [Дрозд, Д. (2012), *Землевладельцы Минской губернии 1861–1900*. Справочник. Минск.]
- DROZD 2013: Drozd, D. (2013), *Ziemlewładcieli minskoj guberni 1900–1917*. Sprawocznik. Minsk. [Дрозд, Д. (2013), *Землевладельцы Минской губернии 1861–1900*. Справочник. Минск.]
- GOSUDARSTWIENNAJA DUMA 2008: *Gosudarstwiennaja Duma Rossijskoj Impierii 1906–1917*. Encikłopedija. (2008), Moskwa. [Государственная Дума Российской Империи 1906–1917. Энциклопедия. (2008), Москва.]
- GOSUDARSTWIENNYJ SOWIET 2008: *Gosudarstwiennyj Sowiet Rossijskoj Impierii 1906–1917*. Encikłopedija. (2008), Moskwa. [Государственный Совет Российской Империи 1906–1917. Энциклопедия. (2008), Москва.]
- GÓRAK/Kozłowski/Latawiec 2014, 2015: Górak, A./Kozłowski, J./Latawiec, K. (2014, 2015), *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*. Lublin; wyd. 2 popr. i uzup. Lublin.
- GÓRAK/Latawiec 2016: Górak, A./Latawiec, K. (2016), *Russian Governors in the Kingdom of Poland (1867–1918)*. Translated by J. Krajka. Lublin.
- JURKOWSKI 2017: Jurkowski, R. (2017), 10 lat „Tawriczeskich Cztenij” w Sankt Petersburgu. *Naukowa działalność Centrum Historii Parlamentaryzmu (2007–2016)*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VII/2, 57-71.
- LATAWIEC/Górak/Legieć/Bogdanow 2015, 2016, 2018: Latawiec, K./Górak, A./Legieć, J./Bogdanow, S. (2015, 2016, 2018) *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918*, *Słownik biograficzny*. T. 1, Ministerstwo Oświecenia Publicznego. Lublin; T. 2, Ministerstwo Finansów, Lublin; T. 3, Ministerstwo Dóbr Państwowych, Główny Zarząd Rolnictwem i Dobrami Państwowymi, Ministerstwo

- Przemysłu i Handlu, Główny Zarząd Państwowego Chowu Koni, Kontrola Państwowa, Bank Państwowy, Bank Włociańsko-Ziemski. Lublin.
- МАТВІЕЦЫК 2016: Matwiejczyk, Dz. (2016), Udzielniki paustannja 1863–1864 gadou. Bijagraficzny słownik. (Pawodlije materijałam Nacyjanalnaga Gistarycznaga Archiwa Bełarusi). Minsk. [Матвейчик, Дз. (2016). Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў. Біяграфічны слоўнік. (Паводле матэрыялаў Нацыянальнага Гістарычнага Архіва Беларусі). Мінск.]
- SNAPKOUSKI 2016: Snapkouski, Ju. (2016), Minskije gubernatory, wice-gubernatory i gubernskije priedwoditeli dworjanstwa 1793–1917. Biograficzeskij sprawocznik. Minsk. [Снапковский, Ю. (2016), Минские губернаторы, вице-губернаторы и губернские предводители дворянства 1793–1917. Биографический справочник. Минск.]
- SZIŁOW 2002: Szilow, D. (2002), Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj Impierii. Gławy wysszych i centralnych uczrieźdienij 1802–1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik. Izdanije wtoroje, isprawiennoje i dopołniennoje. S. Petersburg. [Шилов, Д. (2002), Государственные деятели Россицкой Империи. Главы высших и центральных учреждений 1802–1917. Биобиблиографический справочник. Издание второе, исправленное и дополненное. С. Петербург.]
- SZIŁOW/Kuźmin 2007: Szilow, D./Kuźmin, Ju. (2007), Czlieny Gosudarstwiennogo Sowjeta Rossijskoj Impierii 1801–1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik. S. Petersburg. [Шилов, Д./Кузьмин, Ю. (2007), Члены Государственного Совета Российской Империи 1801–1917. Биобиблиографический справочник. С. Петербург.]

